

QATAG'ON QURBONLARINING MEROSINI YANA-DA CHUQUR O'RGANISH VA ULAR XOTIRASINI ABADIYLASHTIRISH

Nizomova Mohina Sherzod qizi

*Navoiy viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi,
Ilmiy xodimi*

Annostatsiya: *Maqolada siyosiy qatag'on qurbonlari xotirasini asrab-avaylash muammosiga bag'ishlangan zamonaviy ilmiy ishlar tahlil qilinadi: xotira siyosati va bu jarayonda jamoat tashkilotlarining o'rni bo'yicha tadqiqotlar; tarixiy-ma'rifiy, inson huquqlari va xayriya jamiyatining shakllanishi va rivojlanishi tarixiga bag'ishlangan ishlar. Maqola muallifi fikricha, O'zbek jamiyatining ijtimoiy muammolarini hal qilish vazifalarini o'z zimmasiga olgan notijorat tashkilotlar totalitar o'tmish qurbonlari xotirasini saqlash siyosatining dirijyorlariga aylanib bormoqda.*

Kalit so'zlar: *siyosiy qatag'on qurbonlari, notijorat tashkilotlar, tarixiy xotira, Memorial xalqaro jamiyati*

KIRISH

20—30-yillarda markazda va joylarda sovet hokimiyatining partiya-ma'muriy apparati mustahkamlandi.

1924-yil 27-oktabrda O'zbekiston SSRni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. TASSR dan Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlarining ko'p qismi, uning markaziy va g'arbiy qismlari, ya'ni Zarafshon, Surxondaryo va Qashqadaryo vodiylari, XNSR dan Xorazm vohasi O'zbekiston SSR tarkibiga kirdi. O'zSSR hududi 312 394 kvadrat metrni tashkil etdi. kilometr. O'zbekiston SSR tarkibida Tojikiston avtonom viloyati tashkil etildi, keyinchalik bu viloyat Tojikiston SSRga aylantirildi.

1925-yil fevralida o'tkazilgan milliy-davlat chegarasidan so'ng O'zbekiston SSR Sovetlarining I qurultoyi O'zbekiston SSRning tashkil etilishini tasdiqladi. O'sha yilning 13-mayida SSSR Sovetlarining III qurultoyida O'zbekiston SSSR tarkibiga qabul qilindi. Vazifalar federal va respublika hokimiyatlari o'rtasida taqsimlangan, ammo yakuniy qarorlar, qoida tariqasida, Markazda qabul qilingan.

Tuman va okrug Sovetlari qurultoylari tomonidan saylangan delegatlardan iborat Sovetlar qurultoyi O'zbekiston SSR davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi oliy organi, Xalq Komissarlari Soveti respublika davlat boshqaruvining oliy organi bo'ldi.

Iqtisodiyot, siyosat, madaniyat partiya va davlat nomenklaturasining bo'yinturug'iga o'tdi. Hukmron partiyaning tor doiralarda qabul qilingan qarorlar hamma uchun majburiy bo'lib qoldi. E'lon qilingan xususiy demokratik o'zgarishlar, ijodiy munozaralar, munozaralar imkonsiz bo'lib qoldi. Sovet va jamoat tashkilotlari partiya tashkilotlaridan kelayotgan ko'rsatmalarning passiv ijrochisiga aylandi.

Butun mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayoti mafkuraviylashtirildi. Jumladan, respublikamizning ijtimoiy-siyosiy hayoti sovet tuzumining mustahkamlanishi va shaxsga sig'inishning kuchayishi sharoitida kechdi. O'zbekiston Kommunistik partiyasi hukmron partiyaning tarkibiy qismi sifatida respublika hayotining ijtimoiy-iqtisodiy, mafkuraviy va madaniy sohalariga rahbarlik qildi. 1929 yildagi tozalash natijasida hukmron partiyaning 15,6 foizi uning safidan chiqarildi. Omma o'rtasida partiya ta'sirini kuchaytirish maqsadida korxonalarda partiya tashkilotlari, sexlarda partiya yacheykalari, brigadalarda partiya guruhlarini, kolxozlarda boshlang'ich partiya tashkilotlari tuzildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

1930 yil fevral oyidan boshlab O'zbekistonda shirkat quloq xo'jaliklarini tugatishga kirishdi. Boshqa respublikalardagi kabi qonunlar va inson huquqlarini qo'pol ravishda buzish bilan amalga oshirildi. Birgina Mirzacho'l tumanida (Toshkent tumani) 75 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatildi. Ko'pgina tumanlarda nafaqat quloq xo'jaliklari, balki o'rtacha daromadli va kambag'al dehqon xo'jaliklari ham tugatildi. Shunday qilib, birgina 1930 yilda O'zbekistonda 2648 ta quloq va bay xo'jaliklari tugatildi. 1930-1933 yillarda tugatilgan xo'jaliklar soni 5,5 mingtaga yetdi, ko'plab "kulaklar" sobiq Ittifoq viloyatlariga, asosan, Ukraina va Sibirga majburan ko'chirildi.

Sobiq Ittifoqdagi qatag'onning yangi bosqichi va uning boshlanishi KPSS /b/ (1934) XVII s'ezdi va unda ko'rib chiqilgan tashkiliy masalalar bilan bog'liq. Qurultoy yakunida partiya Markaziy Qo'mitasi kotiblariga saylov bo'lib o'tdi. Nomzodlardan S.M. eng ko'p ovoz oldi.

XVII partiya qurultoyidan biroz vaqt o'tgach S.M. Kirov o'ldirilgan. Bu voqea partiyada va butun mamlakatda keng ko'lamli qatag'onlarning boshlanishiga turtki bo'ldi. Bu Kirovning dushmanlariga qarshi kurash deb ataldi, lekin aslida Stalinga ishonmaydigan va Kirovga ko'proq ovoz berganlar bilan hisob-kitob qilindi.

1956 yilgi XVII partiya qurultoyiga qatnashgan delegatlardan 1108 nafari repressiyaga uchragan. Partiya Markaziy Komitetining 139 nafar a'zosi va a'zoligiga nomzodlardan 98 nafari, ya'ni 70 foizi qatag'on qilingan.

Stalin xulosalar chiqarib, partiyaning kuchli, faol rahbarlarini chetlatishga kirishdi. Qatag'on to'lqini 1937-1938 yillarda eng yuqori cho'qqiga chiqdi. Zinovyev, Buxarin, Rikov, Pyatakov, Tomskiy va boshqalar kabi partiya va davlat rahbarlariga qarshi ayblovlar uydirilgan. Butun mamlakat bo'ylab ular "zinovyevchilar", "kamenevchilar", "buxarinliklar" va boshqalarni qidirdilar. Bunday "yorliqlar" bilan minglab odamlar qatl qilindi yoki lagerlarga yuborildi. O'zbekistonda partiya va davlat apparatining yirik va taniqli arboblarning hibsga olinishi bilan qatag'onlar to'lqini boshlandi. Siyosiy boshqaruv organlari F.Xo'jayev, A.Ikromov, D.Manjari, S.Segizboyev, A.Karimov va boshqalarga nisbatan sovetlarga qarshi "sabotaj" umumiy nomi ostida to'qilgan ayblovlar uydirildilar. Ular respublikaning manfaatlarini, aholi, mehnatkashlar manfaatlarini himoya qila oladigan rahbarlar edi. Ular shaxsga sig'inish, partiyaning gegemonligi xavfini tushundilar. Ammo yer

yuzida katta kuchga ega bo'lgan ular ham qatag'onlarning kuchayishini to'xtata olmadilar va natijada o'zlari ham ularning qurboniga aylandilar.

O'zbekistonda keng ko'lamli yashirin kuzatuvlar va ommaviy hibsga olishlar uyushtirildi. Avgust-sentyabr oylarida bir necha ming kishi Respublika Ichki Ishlar Xalq Komissarligining (NKVD) ichki qamoqxonalariga qamaldi. Ular orasida O'zkompartiya MK kotiblari S. Boltaboyev, I. Xudayqulov, A. Tsexer, MK bo'lim mudirlari M. Shermuhamedov, M. Usmonov, K. Beregin, O'zkomsomol kotiblari bor edi. (O'z Komsomol Markaziy Qo'mitasi) I. Ortiqov, T. Risqulov, F — Tarasov, respublika xalq komissarlari; A. Islomov, M. Tursunxo'jaev, viloyat partiya qo'mitalari kotiblari D. Rizaev, Q. Boltayev, N. Isroilov, Yu. 114 nafar bir xil darajadagi yana 114 nafar kotib qatag'on qilindi.

1934-1938 yillarda O'zbekiston bo'ylab 40 mingdan ortiq kishi qatag'on qilindi. Shulardan 730 nafari "xalq dushmani" sifatida otib tashlangan.

O'zbekiston aholisining barcha toifalari hibsga olish to'lqini ostida qoldi. "Sotsialistik qurilish" deb atalgan yillarida o'zbek ziyolilarining deyarli butun rangi qatag'on bosimi ostida qoldi. Ularga qarshi fitna uyushtirildi, tuhmat qilindi, ularga qarshi yolg'on guvohlik berildi (aytish kerakki, xalqimizning ayrim vakillarining qoralashlari bilan xiyonat, o'zganing o'rnini egallash istagi, qasos olish katta rol o'ynadi. qatag'onlarda). Qatag'on qilinganlar orasida A. Qodiriy, A. Fitrat, A. Cho'lpon, K. Aliev, Sh. Sulaymon, U. Nosir, O. Hoshim, M. So'fizoda, A. Ekubov, Mien Buzruk Solixov kabi o'zbek xalqining yirik namoyandalari bor edi. va boshqalar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bir guruh yozuvchi va shoirlar – M.Shayxzoda, Shukrullo, Yusupov, G'.Alimov va boshqalar 1951-yilda "Sovet tuzumiga qarshi millatchilikda" ayblanib qamoqqa olinib, 1952-yilda 25 yilga ozodlikdan mahrum etildi. 1950-yillarning qatag'onlarida 1952-yil 21—22-fevralda bo'lib o'tgan Dar Kommunistik Partiya Markaziy Komitetining X Plenumi katta rol o'ynadi. Birinchi kotib A.Niyozov "Respublikada mafkuraviy ishning ahvoli va uni takomillashtirish chora-tadbirlari" mavzusidagi ma'ruzasida shunday ta'kidladi: "Oxirgi ikki yil ichida bir guruh millatparvar va antisovet adabiy hamkorlari fosh etildi. Bu guruh Sovet hokimiyatiga qarshi dushman ishlarini olib bordi. Bu guruh a'zolari ilgari jinoiy javobgarlikka tortilgan millatchilar bilan aloqada bo'lgan, g'oyaviy jihatdan bizning ideallarimizga to'g'ri kelmaydigan asarlar yozgan,

Plenumda jamoatchilik olimlari ham asossiz ayblandi. Masalan, faylasuf V. Zohidov "burjua millatchisi", tarixchi A. Boboxo'jayev "panturkizm targ'ibotida", iqtisodchi A. Aminov "burjua millatchilari bilan bog'liqlikda" ayblangan.

50-yillar boshida yana 60 ga yaqin taniqli olimlar, yozuvchilar, madaniyat arboblari millatchilik, aksilinqilobiy faoliyat va boshqa gunohlarda ayblanib, ularni jinoiy javobgarlikka tortishga urindilar. Hokimiyatga norozi, xalqimiz uchun aziz odamlar bilan hisob-kitob qilishga urinishlar qimmatga tushdi. Ammo haqiqat ustun keldi. 1956-yilda nohaq qatag'on qilingan ko'plab madaniyat va fan arboblari to'liq oqlandi: 1940-yillar boshida surgunga jo'natilganlarning barchasi ozod qilindi.

Aytish joizki, sobiq SSSR boshidanoq kuch yordamida tuzilgan va kuch bilan saqlanib qolgan. Barcha respublikalar bu ittifoqqa majbur bo'ldilar va xalq va millatlarning fikri, manfaatlari, qadriyatlarini hisobga olinmaydigan bunday ittifoqdan norozi edilar. Konstitutsiyada respublikalarning ushbu ittifoqdan ajralib chiqish imkoniyati haqidagi bandga qaramay, ittifoq markazi ularni kuch bilan saqlab qoldi.

Sovet hokimiyati yillarida to'plangan barcha muammolar 80-yillarning o'rtalarida paydo bo'ldi.

SSSR prokuraturasining T.Gdlyan va V.Ivanov boshchiligidagi xodimlari Markaz yordamida "O'zbek ishi", "Paxta ishi", "O'zbek mafiyasi" va boshqalarni to'qib chiqardilar. O'zbek xalqi firibgarlik, poraxo'rlik, postscript va boshqa gunohlarda ayblandi. Faqat bitta uydirma, uydirma "paxta ishi"ga ko'ra, respublikaning 25 mingga yaqin aholisi sudsiz va tergovsiz qamalgan.

Hatto o'zbek xalqining madaniy-ma'naviy hayoti ham ta'qibga uchradi. Milliy urf-odatlar bo'yicha to'y o'tkazganlar qadimiyligni targ'ib qilishda ayblangan. Dafn marosimida qatnashgan va bu dafn marosimlarida ibodat o'qigan yoki tinglagan rahbarlar dinga sheriklikda ayblangan.

Farg'ona vodiysida maxsus xizmatlar va jinoiy unsurlar yordamida 1989-yil yozida o'zbek xalqi va mesxeti turklari o'rtasida millatlararo to'qnashuvlar uyushtirildi. Quva, Marg'ilon, Farg'ona, Qo'qon, Namangan, Andijon, keyin esa Buk, Parkent, Gulistonda begunoh odamlarning qoni to'kildi. Ushbu maqolalarda O'zbekiston tomonidan sodir etilgan voqealarning barcha ishtirokchilari ekstremistlar, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalar bilan to'ldirilgan terrorchilar deb atalgan. Garchi faktlar buning aksini isbotlasada, partiya amaldorlari va maxsus xizmatlarning iflos nayranglari qurboni bo'lgan o'zbek xalqidir.

Vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta'minlash yo'lida mardona kurash olib borib aziz jonlarini fido qilgan, mustabid tuzum davrida qatag'on qilingan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish, ularning faoliyati va merosini o'rganish hamda targ'ib etish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, o'tgan davrda ushbu yo'nalishda muhim farmon va qarorlar qabul qilindi. Yurtimizda 2001-yildan buyon har yili 31-avgust – "Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni" sifatida keng nishonlab kelinmoqda. "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasi barpo etildi. "Shahidlar xotirasi" jamoat fondi, Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi hamda hududlardagi oliy ta'lim muassasalari qoshida uning bo'limlari tashkil etildi.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Is'hoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi ulug' ma'rifatparvar ajdodlarimiz xotirasiga bag'ishlangan muhtasham haykallar, muzeylar bunyod etildi, ijod maktablari faoliyati yo'lga qo'yildi. Siyosiy qatag'on yillarida nohaq qurbon bo'lgan yurtdoshlarimizning nomlarini aniqlash, ularning qoldirgan merosini o'rganish va keng jamoatchilikka yetkazishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot ishlari, badiiy va hujjatli asarlar yaratilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kochelyaeva N.A. Tarixiy nuqtai nazardan xotira va unutish mexanizmlarining o'zaro ta'siri / N.A. Kochelyaev. // Madaniyatshunoslik jurnali. - 2012. - 1-son (7). URL: [Elektron resurs] http://www.cr-journal.ru/rus/journals/107.html&j_id=9 (kirish sanasi: 03/10/2015)
2. Miller A. Rossiyada xotira siyosatida ekspert jamoalarining roli. Mutaxassislar - normalarni yaratuvchilarmi yoki ularning tanqidchilarimi? Rossiya tarixiy siyosatidagi xavfli vaziyat / A. Miller. // Politsiya. - 2013. - No 4 (71). - P. 114-126 / URL: [Elektron resurs] <http://gefter.ru/archive/11115> (kirish sanasi: 13.05.2015)
3. Fomin I. Xotira siyosati / I. Fomin. // Qisqartirilgan. - 2010. - № 2 (may) / URL: [Elektron resurs] <http://www.iarex.ru/articles/19633.html> (Kirish sanasi: 13.05.2015)
4. Benediktov K. Tavba cheksiz / K. Benediktov. // Siyosiy axborot agentligi, Nijniy Novgorod URL: [Elektron resurs] <http://www.apn-nn.ru/539045.html> (kirish sanasi: 19.04.2014)
5. Adler N. Qiyin qaytish. 1950-1990 yillardagi sovet siyosiy mahbuslarining taqdiri / N. Adler. // M.: "Aloqalar", 2005. - 318 b.;
6. Yantemir V.M. Mendur yo'li: tarixiy yilnoma / V.M. Yantemir. // Yoshkar-Ola: Mari shtati. un-t, 2008. - 100 b.
7. Kuzmina M.A. "Memorial" ning yorug'lik va soyalari / M.A. Kuzmin. // Komsomolsk-na-Amur, 2009. - 194 p.
8. Putilova E.G. Rossiyada siyosiy qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish uchun davlat rehabilitatsiya siyosati va jamoat harakati tarixi (1953 - 2000 yillar boshlari) / E.G. Putilov. // - Ufa: Infiniti nashriyoti, 2012. - 144 p.
9. Putilova E.G. "Memorial": shakllanishi / E.G. Putilov. // - Moskva: Pero nashriyoti, 2013. - 183 p.
10. Rossiyada "uchinchi sektor": hozirgi holat va mumkin bo'lgan rivojlanish modellari. Rossiyada fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish to'g'risidagi hisobot // Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jamg'armasi URL manzili: [Elektron resurs] <http://civilfund.ru/mat/20> (Kirish: 24/05/2015)